

KANSALAISSYHTEISKUNNAN MUODOSTUMINEN INDONESIASSA

ANU LOUNELA

Indonesian saaristovaltio on maailman neljänneksi runsasväkisin maa, ja sen sadat etniset ryhmät puhuvat satoja eri kieliä. Vuonna 1998 maan poliittinen tilanne mullistui kertaheitolla, kun 32 vuotta maata hallinnut presidentti Suharto luopui vallasta mielenosoitusten saattelemana. Suharton yksinvaltainen politiikka oli rajoittanut sananvapautta ja poliittista järjestäytymistä sekä valjastanut hallinnon ja poliittiset ryhmät diktatuurinsa ylläpitämiseen. Suharton seuraajaksi noussut presidentti Jusuf Habibien johtama uusi hallitus aloitti hallinnon hajauttamisen keskusvallalta maakunnille. Samalla poliittiset puolueet saivat vapaasti järjestäytyä ja kansalaisyhteiskunta sai uusia mahdollisuuksia toimia. Uusia kansalaisjärjestöjä alkoikin syntyä nopeasti.

Tämä luku tarkastelee Indonesian valtion ja kansalaisyhteiskunnan välisiä jännitteitä ja yhteistyön muotoja. Erityisesti keskitytään ympäristöjärjestöjen asemaan valtionmuodostuksen osana. Valtio ei toimi irrallaan ihmisistä ja kansalaisyhteiskunnasta, vaan ihmiset osallistuvat omalla toiminnallaan valtionmuodostukseen. Tästä syystä on tärkeää tutkia valtion ja kansalaisyhteiskunnan välistä suhdetta.

Länsimaisessa modernissa poliittisessa historiassa kansalaisyhteiskunta on määritelty järjestöiksi ja liikkeiksi, jotka toimivat

autonomisesti modernissa ja kapitalistisessa valtiossa sekä valtion ja kansan välissä. Kansalaisyhteiskuntaa on myös kuvattu valtion eliitin etujen ajajaksi tai pieneksi porvarilliseksi ryhmäksi.¹ Valtio ja kansalaisyhteiskunta ovat siis kaksi eri asiaa. Uusliberalistinen ajattelu taas on korostanut kansalaisyhteiskunnan roolia demokratian edistäjänä. Indonesiassa kansalaisyhteiskunnan ja valtion erottelu on kuitenkin nähty ongelmallisena. Osa indonesialaisista tutkijoista onkin painottanut valtion ja kansalaisyhteiskunnan välistä suhdetta.²

Indonesian kansalaisyhteiskunta sisältää laajan kirjon virallisia ja epävirallisia toimijoita, joista osan historia juontaa juurensa kolonialistiseen aikaan. Kansallisuusaatetta ajanut liike sai virallisen aseman vuonna 1926. Samana vuonna perustettiin myös Indonesian suurin islamilainen järjestö Nahdlatul Ulama, joskin tätä konservatiivisempi Muhammadiyah oli perustettu jo vuonna 1912.

Keskiluokkaiset kansalaisjärjestöt alkoivat järjestäytyä 1970-luvulla. Ne olivat kuitenkin sidoksissa presidentti Suharton johtamaan valtiokoneistoon ja jossain määrin myös valjastettu tukemaan sitä. Ensimmäiset kriittiset järjestöt syntyivät samanaikaisesti ulkomaisten rahoittajien avulla.³ 1980-luvun lopulla muutama keskiluokkaiset aktivistitutkijat ottivat etäisyyttä valtion kehitysajatteluun ja saattoivat esittää kovaakin kritiikkiä sitä kohtaan. Tämä joukko oli kuitenkin pieni vähemmistö, mikä johtuu myös siitä, että valtion virkamiehillä, yrityksillä ja hyvinvoivalla keskiluokalla oli usein yhteisiä taloudellisia etuja ajettavanaan.⁴ Maanviljelijät ja työläiset järjestäytyivät vain valtion virallisiin järjestöihin kommunismin leiman pelossa.

Jo vuosikymmeniä Indonesiassa on toiminut myös joukko järjestöjä, joiden rikollinen toiminta rapauttaa demokratiaa. FPI:n (Front Pembela Islam) kaltaisilla uskonnollisilla ääriryhmillä ja Pemuda Pancasila⁵ kaltaisilla puolisoitilaallisilla joukoilla on ollut oma vaikutuksensa Indonesian yhteiskuntaan ja hallitukseen.⁶ Indonesian kansalaisyhteiskunnassa toimii siis erilaisia voimia, joilla kullakin on omanlaisensa suhde valtioon.

Tästä syystä Indonesian valtiota on hyvä tutkia erilaisten käytäntöjen ja jokapäiväisten toimintojen ja neuvottelujen kautta.⁷ Valtion ja kansalaisyhteiskunnan muodostuminen on joustava mutta monimutkainen ja ennakoimaton prosessi.

Kansalaisjärjestöt eivät ole yhtenäinen ryhmä, ja myös Indonesiassa on monenlaisia järjestöjä. Indonesian tutkijan Mansour Fakihin mukaan osa järjestöistä pyrkii sopeutumaan ympäristöönsä, jotkut ovat uudistajia (reformistit) ja jotkut pyrkivät isompaan rakenteelliseen muutokseen.⁸ Tässä yhteydessä keskitytään erityisesti 1980-luvulla aktivoituneisiin ympäristökansalaisjärjestöihin.

VALTIO JA KANSALAISSYHTEISKUNTA INDONESIASSA

Indonesia on erinomainen esimerkki valtionmuodostuksen monimutkaisista prosesseista. Se koostuu 17 000 saaresta, joilla asuu satoja etnisiä ryhmiä. Kulttuurien kirjo ja harjoitettujen uskontojen määrä on valtava. Silti valtiolla on yhteinen yleiskieli ja suurin osa sen kansalaisista mieltää itsensä indonesialaisiksi.

Amerikkalainen antropologi Clifford Geertz kehitti vaikutusvaltaisen, joskin myös kritisoidun⁹ valtiomuodostuksen teorian. Geertzin ”balilainen” valtiomuotoideaali poikkesi Max Weberin länsimaisesta rationaalisuutta korostavasta mallista siten, että se korosti ”teatterinvaltion ideaa”. Niin sanottu teatterivaltio perustuu karismaattisen hallitsijan näyttävään esiintymiseen ja hänen vetovoimaansa. Alamaiset liittyvät osaksi tätä hallitsijan valtaa jakaessaan valtarituaalien symbolisen kielen, mutta muuten he elävät suhteellisen autonomisissa yhteisöissä, jotka ovat kuitenkin linkittyneitä keskusvaltioon eli ”kuninkaaseen” (*raja*).¹⁰

Historioitsija Benedict Andersonin mukaan kansallisuus on poliittisen eliitin, koulutuksen ja median historiallisesti tuottama diskurssi, joka luo kuvitteellisen yhteisön. Valtion eliitti edistää tätä eri medioiden kautta vahvistaakseen kansallisvaltiota.¹¹ Andersonin mukaan Indonesiassa kansallisuuteen liittyvät diskurssit uusintavat käsitystä jaavalaisesta valtakäsityksestä (vallan keskittyminen

hallitsijaan ja hänen lähipiiriinsä) ja kosmologisesta ”järjestyksestä” viitaten historialliseen jatkuvuuteen, vaikka jo 1920-luvulla esiin tulleet sosiaaliset liikkeet puhuivat myös tasa-arvosta ja kansalaisoikeuksista.

Antropologi John Pembertonin mukaan Indonesian valtaapitävät käyttivät jaavalaista valtakäsitystä oikeutuksena omalle poliitikalleen; vallan mystifioiminen rituaalein ja symbolein oli tärkeä osa valtion oikeutusta.¹² Valtion virkamiehet toimivat vallan symboleina ja pyrkivät vahvistamaan omaa luokka-asemaansa.¹³ Järjestyksen ja jaavalaisen valtakäsityksen korostaminen johti ihmisten poliittiseen passivoitumiseen ja siihen, että toiminta suuntautui kulttuurisiin rituaaleihin. Esimerkiksi presidentti Suhartoa kutsuttiin ”Isä Kehitykseksi” (*Bapak Pembangunan*), joka näyttävillä esiintymisillään ritualisoi talouskasvua edistävät valtion kehitysprojektit.

Useimmat tutkijat eivät pidä Suharton jälkeistä valtiota enää ritualistisena tai kehityspainotteisena ja kontrolloivana valtiona. Indonesia on pikemminkin viranomaisten, yritysten ja rikollisten verkostoista muodostuva ”sotkuinen valtio” (*messy state*).¹⁴ Toisaalta jo Suharton aikaista Indonesiaa kuvailtiin samalla tavalla. Esimerkiksi useiden Länsi-Sumatran yläköalueiden kylien eliitti koostui entisistä sotilaista, poliiseista tai virkamiehistä ja Itä-Kalimantanilla puolestaan yritysten entisistä työntekijöistä, koska he saattoivat tarjota työpaikkoja ”palveluksina”.¹⁵ Valtiolla on toki vastuu oikeusjärjestelmästä ja hallituksen toimivuudesta, mutta samalla yksittäiset valtiotason toimijat ylläpitävät suhteita rikollisiin, yrityksiin, kansalaisjärjestöihin sekä uskonnollisiin ja muihin ryhmittymiin. Monimutkainen kokonaisuus perustuu henkilökohtaisiin suhteisiin, rahaan ja vanhoihin velkasuhteisiin.

Niin Suharton jälkeisessä kuin nykyisessä Indonesiassa laitoman ja laillisen raja on hämärä. Valtaapitävät luovat suojelusuhhteita (*patronage*) hallituspaikkojen, järjestöjen ja projektien kautta.¹⁶ Lojaalisuussuhteet (*patron-client*) takaavat sen, että eliittien muodostamat verkostot rikastuvat ja pääsevät vallan huipulle.¹⁷ Koska suhteet ja linkit rikollisten ja muiden valtioninstituutioiden

ulkopuolisten tahojen kanssa ovat kontrolloimattomissa, on valtio varsin hajanainen.¹⁸

KANSALAI SJÄRJESTÖJEN ALKUTAIVAL INDONESIASSA

Suhartoa edeltäneen presidentti Sukarnon aikana kansalaisyhteiskunta vahvistui, kun kansallismieliset ja erilaiset aatteelliset ja uskonnolliset ryhmittymät järjestäytyivät innolla heti itsenäistymisen jälkeen vuonna 1949. Sukarno kuitenkin kiristi otettaan vallasta vuosina 1959–1965. Konfliktit armeijan, kommunistisen puolueen ja islamilaisten ryhmittymien välillä lisääntyivät.

Armeijan kenraali Suharto syrjäytti presidentti Sukarnon, minkä jälkeen armeija ja islamilaiset ryhmittymät surmasivat Suharton johdolla noin puoli miljoonaa kommunisteiksi väitettyä indonesialaista vuosina 1965–1967.¹⁹ Samaan aikaan Jaavan maaseudulla islamistiset ryhmät (erityisesti Nahdlatul Ulama ja sen nuorisoryhmät) murhasivat kokonaisia perheitä. Islamilaisten vainot eivät kohdistuneet vain kommunisteiksi väitettyihin henkilöihin vaan myös muihin ei-muslimeihin. Osa muslimiryhmistä hyökkäsi myös toisia muslimeja vastaan.²⁰ Suuri joukko ihmisiä vangittiin ja lähetettiin vankileireille. Vangittujen sukulaiset leimattiin kommunisteiksi, ja heiltä evättiin erilaisia kansalaisyhteiskunnallisia oikeuksia.

Vuoden 1967 jälkeen Suharto hallitsi Indonesiassa itsevaltaisesti 32 vuotta. Suharton kaudella Indonesian kansalaisyhteiskunta heikkeni nopeasti, sillä järjestäytymistä rajoitettiin uusien laeilla ja määräyksillä erityisesti vuoden 1985 jälkeen. Armeijalla ja poliisilla oli vahva rooli, ja molemmat valvoivat kansalaisyhteiskuntaa.

Suharto painotti taloudellista kehitystä. Kansan piti omaksua valtion ideologia *pancasila*.²¹ Taloudellinen toiminta oli tärkeää, mutta poliittinen toiminta vaarallista. Suharton aikana Indonesiassa kehitettiin niin sanottu ”vellovan massan” politiikka, missä sallitut poliittiset puolueet – Golkar (Suharton oma puolue) lukuunottamatta – eivät saaneet muodostaa puoluerakennetta kylätasolle asti ja kansa sai olla poliittisesti aktiivinen vain lyhyinä ajanjaksoina juuri ennen vaaleja. Vaalit olivat näyttäviä rituaaleja, joiden kautta

valtaa vahvistettiin eikä eriäviä ääniä sallittu.²² Samaan aikaan kuitenkin osa Suhartoa tukeneesta keskiluokasta muuttui tyytymättömäksi ja alkoi kapinoida. Ensimmäiset suuret mielenilmaukset Suharton kabinettia vastaan nähtiin jo 1970-luvulla. Valtaosa keskiluokasta tuki kuitenkin edelleen Suhartoa ja armeijaa, koska se hyötyi valtion kehityspolitiikasta ja talouskasvusta.²³

Kansalaisjärjestöjä alkoi syntyä 1970-luvulla aluksi nimenomaan tukemaan valtion kehityshankkeita. Niitä kutsuttiin yhteisöjen apujärjestöiksi (Lembaga Swadaya Masyarakat, LSM), mikä korosti niiden epäpoliittisuutta ja kehitysmuutoksen myönteisyyttä.²⁴ 1980-luvun alussa poliittinen kontrolli höltyi hetkeksi ja kansalaisjärjestöjen määrä alkoi kasvaa. Suharto salli tämän, koska se tarvitsi järjestöjä auttamaan köyhiä ja toteuttamaan kehityshankkeita. 1980-luvulla jotkut järjestöt alkoivat erikoistua oikeus- tai ympäristökysymyksiin. Armeijan ja viranomaisten silmissä aktivismi näytti kuitenkin uhkaavalta ja valitettavalta.²⁵

Pahimpaan konfliktiin Suharton hallinto ajautui opiskelijaliikkeiden kanssa 1990-luvun puolivälissä. Opiskelijat ja työläisaktivistit perustivat työläisten oikeuksia ajavia ja demokratiaa vaativia liikkeitä. Osa ryhmistä piti itseään vasemmistolaisina, mutta niillä ei tiettävästi ollut yhteyttä kommunistiseen liikkeeseen, joka oli murskattu 1960-luvulla. Armeija käytti mielenosoitusten yhteydessä kuitenkin kovia otteita ja pidätti useita opiskelijoita. Osa pidätetyistä katosi jäljettömiin.

Opiskelijoiden joukko ei ollut yhtenäinen.²⁶ Osa oli konservatiivisia muslimeja, jotka painottivat islamilaisten oppien omaksuamista sekä länsimaalaisuuden ja kapitalismin vastustusta. Toiset taas jakelivat salaa Karl Marxin ja vasemmistolaisten tutkijoiden tekstejä ja laativat tiukkoja ohjelmia edistääkseen demokraattisempaa Indonesiaa. Kolmas ryhmä halusi pysyä poliittisesti neutraalina, vaikka tiukan paikan tullen hekin vastustivat Suharton politiikkaa. Osa toimi aktiivisesti valtapuolueita tukevissa opiskelijajärjestöissä ja saattoi ilmiantaa muita opiskelijoita.

Vuonna 1996 Suharton asema horjui. Opiskelijat kapinoivat, uusia järjestöjä ja puolueita perustettiin ja presidentti Sukarnon

tyttären Megawatin johtama PDI-puolue (Partai Demokrasi Indonesia) arvosteli Suhartoa yhä äänekkäämmin. Heinäkuussa armeija hyökkäsi PDI:n päämajaan, ja verinen konflikti johti poliittiseen kriisiin. Vasemmistolainen PRD-puolue (Partai Rakyat Demokratik) julistettiin kommunistiseksi ja sen toiminta kiellettiin ja aktivistit painuivat maan alle. Vuonna 1997 puhjennut Aasian talouskriisi romahdutti rupian kurssin, mikä syvensi kriisiä entisestään. Vuonna 1998 Suharton hallinto kaatui.

Valta vaihtui Indonesiassa, ja suuret kansainväliset rahoittajat, kuten Maailmanpankki, Kansainvälinen valuuttarahasto, USAID, Ford Foundation sekä YK, alkoivat rahoittaa Indonesian kansalaisyhteiskunnan järjestäytymistä ja toimintaa edistääkseen maan demokratisoitumista.²⁷ Samaan aikaan ne tukivat vallan hajauttamista keskusvallalta piirikunnille, jotka olivat hallinnollisesti pienempiä kuin maakunnat. Maan uskottiin demokratisoituvan, kun valta siirtyisi lähemmäksi ihmisiä. Indonesian valtion kulttuuriset toimintamallit ja korruptoituneisuus muodostuivat kuitenkin ongelmaksi, sillä paikalliset eliitit vahvistivat nopeasti asemaansa tavallisten kansalaisten kustannuksella.

Joka tapauksessa kansalaisjärjestöt hyötyivät tilanteesta: 1980-luvulla kansalaisjärjestöjä oli koko maassa noin 3 000, mutta vuonna 2001 niitä oli jo yli 13 000.²⁸ Rahoittajat tukivat ympäristöjärjestöjä ja niiden alueellisia verkostoja, koska vallanvaihdosta seuranneessa sekasorrossa yritykset ja yksittäiset toimijat olivat ottaneet valtion resursseja haltuunsa. Esimerkiksi metsätuhot pahenivat nopeasti, ja metsähakkuut kasvoivat yli miljoonaan hehtaariin vuodessa.

YMPÄRISTÖJÄRJESTÖT INDONESIASSA

Ympäristöjärjestöjen ja ympäristöongelmien historia Indonesiassa on pitkä. Suharton hallinto painotti taloudellista kehitystä ympäristöstä piittaamatta. Tilanne kärjistyi jo 1980-luvulla, ja ympäristöjärjestöjen määrä alkoi kasvaa. Eräät ympäristöjärjestöt muodostivat

poliittisen toiminnan kentän, jonka kautta voitiin arvostella vallanpitäjiä.

Myös opiskelijaliikkeet politisoituivat nopeasti, ja ne pyrkivät mielenosoituksilla vaikuttamaan poliittisiin puolueisiin ja Suhartoon. Opiskelijamielenosoitukset ja konfliktit olivat mittavia, minkä vuoksi Suharto kielsi poliittisen toiminnan yliopistoissa vuonna 1978.²⁹ Tästä syystä monet opiskelijat liittyivät yliopistokampusten luontoryhmiin. Opiskelijat kuuluivat enimmäkseen keskiluokkaan, joten ryhmät toimivat aluksi Indonesian kaupungeissa. Valmistuttuaan yliopistosta monet opiskelijat perustivat kansalaisjärjestön tai siirtyivät valtionhallintoon tai johonkin yritykseen töihin.

Ensimmäinen ympäristöjärjestö Yayasan Hijau perustettiin vuonna 1978 Maailman luontosäätiö WWF:n orankiprojektin myötä. Käännekohta oli ympäristöministeri Emil Salimin koolle kutsuma vuoden 1980 kansallinen ympäristötapaaminen, johon osallistui 130 ihmistä yli 70 järjestöstä. Tapaamisessa luotiin Indonesian suurin ympäristöjärjestöjen verkosto (Wahana Lingkungan Hidup, WALHI), joka liittyi kansainväliseen Maan ystävät -verkkoon vuonna 1989.³⁰

Tässä vaiheessa Suharto piti ympäristöjärjestöjä harmittomina. Tämä johtui osittain siitä, että Walhin johtajaksi nimitetyn Erna Witoelarin aviomies oli johtoasemassa Suharton omassa puolueessa Golkarissa. Suharton tapa integroida keskiluokkaista eliittiä osaksi valtiota ulottui siis myös joihinkin kansalaisjärjestöihin.³¹ Walhin toiminta oli myös alkuun lähinnä tietoisuuden kasvattamista, mikä selittänee myös Suharton välinpitämättömyyttä.

1980-luvun puolivälissä kansalaisjärjestöt jakautuivat pääasiassa kahteen eri leiriin. Ensimmäisen ryhmän muodostivat kriittiset ympäristö- ja ihmisoikeusjärjestöt, joilla oli tiiviit yhteydet globaaleihin toimijoihin. Toiseen ryhmään kuului sopeutuvaisia avustus- ja koulutusjärjestöjä, jotka toimivat usein yhteistyössä valtion virkamiesten kanssa. Sen sijaan kriittisissä ympäristöjärjestöissä toimivat ihmiset olivat usein jollakin tavalla kytköksissä

yliopistoihin. Tämä jako näkyy Indonesian kansalaisjärjestökentällä ja ympäristöjärjestöissä edelleen.

Kriittiset järjestöt saattoivat jakautua uudistaviin ja isompaa muutosta ajaviin. Esimerkiksi Walhista erkaantui vuonna 1986 sen omana hankkeena alkanut Skephi, joka ajoi poliittisempaa toimintaa ja painotti vaikuttamistyötä. Walhi sen sijaan halusi pitää hyvät välit ympäristöministeriöön, koska järjestön mukaan liian voimakas vaikuttamistyö aiheuttaisi turhaa vastakkainasettelua.

Yhdessä opiskelijoiden kanssa Skephi vastusti Gedung Ombon patohanketta ja loi näin pohjaa ympäristöliikkeiden radikalisoitumiselle 1990-luvulla. Samalla ympäristöjärjestöjen määrä kasvoi, ja myös olemassa olevat verkostot vahvistivat toimintojaan ja kasvativat jäsenmääräänsä. 1990-luvun lopulla myös Walhi radikalisoitui uuden sukupolven myötä ja alkoi ajaa nimenomaan sosiaalista ja rakenteellista muutosta. Walhin hyvät välit ympäristöministeriöön kuitenkin säilyivät, koska monet järjestön entisistä johtajista tai työntekijöistä olivat siellä töissä tai muutoin kytköksissä ministeriöön.

KANSAINVÄLISET JA KANSALLISET YMPÄRISTÖJÄRJESTÖVERKOSTOT

Vuoden 1998 jälkeen kansainväliset rahoittajat päättelivät, että Indonesian hallinto ja poliittinen järjestelmä olivat niin korruptoituneita, että oli järkevää tukea myös yksittäisiä järjestöjä ja niiden verkostoja. Itse asiassa korruptoituneisuus tuntui vain pahenevan demokraattisen kehityksen myötä.³² Ulkomaista rahaa virtasi Indonesiaan, mutta se myös synnytti riippuvuutta ja ohjasi järjestöjen toimintaa samalla, kun ne tukivat ja vahvistivat verkostoja edistääkseen yhteiskunnan demokratisoitumista.³³

Ympäristöjärjestöjen tilanne oli monimutkainen, koska monien rahoittajamaiden yritykset saattoivat hyödyntää Indonesian metsiä, kaivoksia tai plantaaseja. Walhi ja monet muut huomasivat, ettei ollut helppoa olla radikaali ja samaan aikaan saada rahoitusta. Erään Walhin työntekijän mukaan järjestön suurin rahoittaja USAID ei

halunnut Walhin kampanjoivan kaivoksia vastaan,³⁴ koska yhdysvaltalaisilla yrityksillä oli kaivoksia Länsi-Papualla.

2000-luvulla kansalaisjärjestöt joutuivatkin miettimään, miten rahoitus vaikuttaisi niiden toimintaan. Vaihtoehtoina oli joko jatkaa vanhaan malliin ja ottaa rahaa ei niin kriittisiltä toimijoilta, etsiä uusia rahoittajia tai kerätä rahaa esimerkiksi jäseniltä. Yliopistopiskelijoiden merkitys uusissa kansalaisjärjestöissä oli suuri. Sen lisäksi, että kansalaisjärjestöjen määrä kasvoi, ne muodostivat uudenlaisia suhteita ja verkostoja muokaten valtion ja kansalaisyhteiskunnan välistä suhdetta.³⁵ Kansainväliset rahoittajat tukivat toisaalta erilaisia monenvälisiä foorumeita (*multistakeholder*), minkä ajateltiin edistävän eri valtion instituutioiden, yritysten ja kansalaisyhteiskunnan välistä kumppanuutta ja tasa-arvoa.³⁶ Myös erilaiset koulutustilaisuudet lisääntyivät räjähdysmäisesti.

Vuonna 2000 UNDP (United Nations Development Programme), Maailmanpankki ja Aasian kehityspankki (ADB) aloittivat uuden Partnership to Support Governance Reform in Indonesia -ohjelman. Hankkeen tarkoituksena oli tukea hyvää hallintoa ja edistää Indonesian demokratisoitumista. Hanke pyrki ennen kaikkea uudistamaan oikeuslaitosta ja vaalijärjestelmää, ajamaan alueellista autonomiaa, vahvistamaan kansalaisyhteiskuntaa sekä parantamaan yhtiöiden hallinnointi- ja ohjausjärjestelmiä.³⁷ Tieto hankkeesta levisi pian koko maahan, ja monet kansalaisjärjestöaktivistit siirtyivät töihin ohjelmaan tai konsultoivat sitä. Monet hankkeen parissa työskennelleet palasivat myöhemmin omiin järjestöihinsä.³⁸

Erityisesti rakenteellista muutosta ajavat järjestöt olivat tyytymättömiä siihen, että USAIDin ja YK:n kaltaiset isot rahoittajat hallitsivat kenttää ja pakottivat järjestöt välttämään tiettyjä aiheita tai keskittymään joihinkin teemoihin, jos ne toivoivat rahoituksen jatkuvan. Walhi ja monet muut muutosta ajavat kansalaisjärjestöt halusivatkin tehdä yhteistyötä esimerkiksi suomalaisten kansalaisjärjestöjen kanssa. Tämä johtui siitä, että suomalaiset kansalaisjärjestöt olivat uuden kansainvälisen solidaarisuusaatteen noustessa kohdistaneet mielenkiintonsa Indonesian ympäristöongelmiin ja metsätuhoihin. Esimerkiksi Finnish Forest Action Group oli

kiinnittänyt asiaan huomiota jo 1990-luvulla. Suomalaisen kansalaisjärjestöjen katto-organisaatio Kepa (nyk. Fingo) lähetti puolestaan kauppapoliittisia toimitsijoita Kaakkois-Aasiaan 1990-luvun lopulla.³⁹ Suomalaiset metsäyrietykset UPM-Kymmene ja Stora Enso raivasivat alueella metsää ja istuttivat tilalle puuplantaaseja toimiessaan yhteistyössä indonesialaisten valtio-omisteisten metsäyrietysten kanssa. Yrietykset toimivat kylläkin Indonesian lakien mukaisesti mutta aiheuttivat toisaalta samalla suuria ympäristötuhoja ja ajautuivat konfliktiin alkuperäiskansojen kanssa.⁴⁰

Suomalaiset aktivistit loivat yhteistyöverkostoja Indonesiassa. Skephistä tuli luonteva yhteistyökumppani osin sen takia, että se halusi tehdä voimakasta kampanjatyötä toisin kuin monet muut indonesialaiset kansalaisjärjestöt. Suomalaiset kävivät tutustumassa erityisesti UPM-Kymmenen ja sen yhteistyökumppani Aprilin toiminta-alueeseen Sumatralla, jossa yrietykset olivat kaataneet metsää ja joutuneet kahnaukseen alkuperäiskansojen kanssa. Myös Borneon Länsi-Kalimantanilla puuplantaaseja viljelevä Stora Enso törmäsi samankaltaisiin maoikeuskysymyksiin.⁴¹

Suomen Maan ystävät perustettiin vuonna 1996, ja se otti aktiivisen roolin kampanjoinnissa. Suharton hallinnon kaatumisen helpotti suomalaisten ja indonesialaisten kansalaisjärjestöjen yhteistyötä. Esimerkiksi Kepa lähetti tiedotuskoordinaattorin Indonesiaan juuri perustettuun Insist-järjestöön (Institute for Social Transformation), joka oli järjestönä sikäli poikkeuksellinen, että se tähtäsi kriittistä ajattelua edistävään koulutukseen ja julkaisutoimintaan. Insististä tulikin muutosta ajavan kansalaisjärjestöliikkeen keskus.⁴² Vuoden 1998 jälkeen Skephi kutistui muutaman ihmisen pyörittämäksi järjestöksi, kun taas Walhi kasvoi ja alkoi tehdä yhteistyötä myös suomalaisten kanssa. Uusiakin ympäristöjärjestöjä syntyi, joskin osa niistä oli Walhin jäsenjärjestöjä.⁴³ Indonesialaiset järjestöt arvostivat Kepan toimintaa, koska se toimi vahvasti paikallisten järjestöjen ehdoilla tukien yhtä järjestöä, joka taas koulutuksen, tiedotustyön ja verkostojen avulla loi maahan laajan aktivistiverkoston.

Stora Enso myi enemmistöosuutensa PT Finnantara Intiga -yhtiöstä vuonna 2004 ja luopui samalla puuplantaaseistaan Borneon Länsi-Kalimantanilla.⁴⁴ UPM-Kymmene lopetti suoran yhteistyön April-yhtiön kanssa 1990-luvun lopulla mutta jatkoi sellun ostamista siltä vielä pitkään. Laajat kampanjat vaikuttivat yritysten päätöksiin.

Siemenpuu-säätiö ryhtyi tukemaan indonesialaisia kansalaisjärjestöjä ympäristötyössä vuonna 2003. Säätiö jakoi hanketukea usealle eri ympäristöjärjestölle. Kumppanit pyrittiin tuomaan yhteen vuotuisissa kumppanuuskokouksissa. Tämä perinteisempi rahoittaja–vastaanottajajärjestö-suhde toimi hyvin niin kauan kuin järjestöt olivat suhteellisen tuttuja suomalaisille toimijoille. Siemenpuun tukema toiminta keskittyikin pitkään Sumatralle, Jaa-valle, Kalimantanille ja Sulawesille. Länsi-Papualla, Molukeilla ja muilla alueilla toimintaa oli vain lyhyen aikaa.

Kritiikki kansalaisjärjestöjä kohtaan alkoi kuitenkin kasvaa Indonesiassa. Monet aktivistikonkarit kertoivat järjestöjen lypsävän rahaa systemaattisesti joko tekaisemalla kuitteja tai hankkimalla päällekkäistä rahoitusta samaan hankkeeseen eri rahoittajilta. Rahoittajat olivat tästä tietoisia mutta halusivat siitä huolimatta käyttää vuotuiset budjettinsa Indonesian kansalaisyhteiskunnan vahvistamiseen, jolloin rahat päättyivät usein samoille järjestöille.

Tutkijat kritisoivat kansalaisjärjestöjä myös niiden keskiluokkaisuudesta. Demokratisoitumista koskevan tutkimuksen mukaan liberaalidemokraattiset voimat edistivät demokratiaa eliitin kautta, johon kansalaisjärjestötkin kuuluivat. Kansalaisjärjestöt ja sosiaaliset liikkeet olivat hajaantuneita, ja monet ylläpitivät yhteyksiä perinteisiin johtajiin, siirtyivät niiden palvelukseen tai asettuivat *status quon* puolelle.⁴⁵ Osa järjestöistä tehtaili rahoitushakemuksia, jotka vastasivat rahoittajien omia tavoitteita. Toisaalta osa järjestöistä pyrki aidosti demokratisoimaan rakennettaan, tavoitteli oma-varaisuutta ja teki myös todellista vaikuttamistyötä. Walhin kaltaiset muutosta ajavat järjestöt tekivät yhä enemmän työtä kylissä vahvistaakseen ruohonjuuritason toimijoita, mutta keskiluokkaisista toimijoista koostuvat järjestöt laittoivat rahaa palkkoihin,

toimistoon, autoihin, tietokoneisiin ja oman toimintansa pyörittämiseen.

VALLAN JA TOIMINNAN HAJAUTTAMINEN JAAVAN ULKOPUOLELLE

Vallan hajauttaminen keskusvallalta piirikunnille ja maakunnille vahvistettiin laeilla vuosina 1999 ja 2001.⁴⁶ Muutos siirsi päätös- ja talousvaltaa keskusvallalta alemmille hallintotasoille. Tarkoituksena oli vahvistaa Jakartan ulkopuolisia hallintoja ja edistää maan demokratisoitumista. Toisaalta hajauttaminen oli myös vastaus Jaavan ulkopuolisten alueiden autonomiavaatimuksiin. Itä-Timor oli itsenäistynyt Indonesiasta presidentti Habibien myötävaikutuksella vuonna 1999, ja nyt muille alueille tarjottiin autonomiaa, jotta ne eivät seuraisi Itä-Timorin esimerkkiä. Kansainväliset rahoitusjärjestöt tukivat prosessia innokkaasti, mikä vahvisti paikallista eliittiä mutta samalla myös lisäsi alueellista korruptiota.⁴⁷ Ympäristöjärjestöt joutuivat kohtaamaan uuden todellisuuden. Ne olivat luoneet vakiintuneet suhteet ympäristöministeriöön, mutta vallan hajauttamisen seurauksena toiminta muuttui epävarmemmaksi. Paikallisten hallintoviranomaisten ja puolueiden saadessa lisää valtaa oli järjestöjen luotava niihin uudet suhteet.

Osa kansalaisjärjestöistä oli arvostellut keskiluokkaisia kansalaisjärjestöjä sekä tuen keskittymistä Jaavalle tai kaupunkeihin ylipäätään. Uudessa tilanteessa ne pyrkivätkin laajentamaan verkostojaan maaseudun kyliin sekä Jaavan ulkopuolisille alueille. Esimerkiksi Insist koulutti laajalti ruohonjuuritason toimijoita. Koulutuksissa painotettiin erityisesti rakenteellista muutosta, järjestäytymistä ja vaikuttamistyötä. Koulutuksen saaneet palasivat joko omaan kyläänsä tai Jaavan ulkopuolella sijaitseviin kaupunkeihin vahvistamaan jo olemassa olevia järjestöjä tai perustivat kokonaan uusia. Uusien toimijoiden merkitys kansalaisyhteiskunnan vahvistumisessa Molukeilla, Länsi-Papualla ja Kalimantanilla ja Sumatralla oli suuri, mutta nekään eivät ajaneet tai saaneet aikaan rakenteellisia muutoksia.⁴⁸ Samaan aikaan Walhi pyrki luomaan

laajoja verkostoja nimenomaan kylissä, ja jotkut kyläläiset alkoivat tehdä yhteistyötä järjestöjen kanssa. Vuonna 2018 Walhilla oli toimisto yhteensä 27 maakunnassa, 479 kansalaisjärjestöjä ja 156 yksilöjä eri puolilla Indonesiassa.⁴⁹

Indonesiassa toimineista sosiaalisista liikkeistä voi tässä mainita kaksi. Alkuperäiskansojen liike Aman (People's Alliance of the Archipelago) edustaa omien sanojensa mukaan yli 2000 alkuperäisyhteisöä, ja sillä on 17 miljoonaa yksilöjä.⁵⁰ Järjestö ajaa alkuperäisyhteisöjen historiallisiin maa-omistuksiin perustuvaa maiden uusjakoa ja on myös jossain määrin onnistunut tässä. Maatyöläisten liike FSPI (Federasi Serikat Petani Indonesia), myöhemmin SPI (Serikat Petani Indonesia), on taas pyrkinyt vahvistamaan maatyöläisten asemaa ja on myös ajanut maa-omistusuudistusta.

SPI on omavarainen liike, ja sen pohjana on maatyöläisten yhteenliittymä, joka toimii yhteistyössä Jakartassa toimivan keskusjärjestön kanssa.⁵¹ SPI:n näkemyksen mukaan maareformi ei voi perustua etniseen identiteettiin, minkä vuoksi se on ottanut voimakkaasti etäisyyttä kansalaisjärjestöihin. SPI:n johtajan mukaan kansalaisjärjestöjen ongelma Suharton jälkeisessä Indonesiassa on se, että ne ovat hakeutuneet yhteistyöhön valtion kanssa eivätkä ole ajaneet todellista muutosta.⁵² Liikkeet ovat kuitenkin onnistuneet vaikuttamaan nykyhallitukseen: Indonesian Presidentti Joko Widodo (Jokowi) allekirjoitti syyskuussa 2018 presidentin määräyksen, jonka mukaan 12,7 miljoonaa hehtaaria niin sanottua valtion metsämaata jaetaan paikallisyhteisöjen jäsenille. Käytännössä määräystä on kuitenkin toteutettu hitaasti.⁵³

Vallan hajauttaminen sekä kansalaisjärjestöverkostojen laajentuminen maaseudulle ja Jaavan ulkopuolelle tapahtuivat siis jotakuinkin yhtä aikaa. Tämä johti paikallisen eliitin ja järjestöaktivistien yhteistyöhön tai konfliktiin. 2010-luvulla monet järjestökonkarit ovat pyrkineet itse paikallisiin edustuksellisiin elimiin ja politiikkaan. Tämä ei ole yllättävää, sillä valtaosa liikkeiden ja järjestöjen johtajista on yliopiston käynnyttä eliittiä.

Kansalaisyhteiskunnan kehityksessä ja kansalaisjärjestöjen toiminnassa on havaittavissa tietty jatkumo: kansalaisjärjestöt

jalkautuvat edelleen kyliin ja kouluttavat ihmisiä ja lisäävät näin kriittistä tietoisuutta niin maaseudulla kuin kaupungeissa, jotta oikeudenmukaisuus ja tasa-arvo toteutuisivat kaikille. Toisaalta järjestöt tekevät työtä myös kansainvälisille järjestöille tai saavat niiltä rahaa erilaisiin hankkeisiin. Ne myös tekevät yhteistyötä poliitikkojen, valtion viranomaisten tai yritysten kanssa, mikä voi hankaloittaa demokratisoitumista ja muutosta.

Walhin vaikuttamistyö kohdistuu oikeusjärjestelmään. Se haastaa yrityksiä oikeuteen, ja vaikka suurin osa kanteista kaa-tuu, tapaukset saavat paljon julkisuutta. Monet järjestöt tekevät lakiehdotuksia tai osallistuvat niiden muokkaamiseen sekä ovat mukana ympäristö- ja metsäministeriön järjestämissä tilaisuuksissa. Samalla ne ovat varsin lähellä valtion toimijoita.

Valtion toimijat suhtautuvat kansalaisjärjestöihin kaksijakoisesti: kriittisiä järjestöjä pidetään poliittisesti epäilyttävinä provo-kaattoreina, mutta toisaalta järjestöillä on resursseja, kontakteja ja taitoja, jotka hyödyttävät virkamiehiä. Monimutkaiset suhteet elävät uudella tavalla sekä vanhoissa että uusissa vallan keskuksissa. Suharton jälkeen kansalaisjärjestöjen jakolinja uudistusmielisiin ja toisaalta muutosta ajaviin järjestöihin on edelleen jossain määrin olemassa. Jännitteet liikkeiden ja kansalaisjärjestöjen välillä nousivat ajoittain esiin, ja yhteistyö saattaa olla vaativaa. Myös liikkeiden kesken on ajoittain erimielisyyksiä, mutta strategisissa kysymyksissä ne saattavat tehdä yhteistyötäkin. Samaan aikaan monet oikeusperustaiset järjestöt ovat joutuneet vastakkain FPI:n kaltaisten islamilaisten äärijärjestöjen kanssa etenkin vuoden 1998 jälkeen, jolloin islamilaisesta järjestäytymisestä tuli laajemmin mahdollista.

MONIMUTKAISIA VALTASUHTEITA

Valta vaihtui Indonesiassa 2000-luvun alkupuolella useaan otteeseen. Presidentti Habibieta seurasi Indonesian suurimman islamilaisen Nahdlatul Ulama -järjestön johtaja Abdurrahman Wahid, joka kuitenkin joutui siirtymään syrjään jo vuoden päästä. Hänen

jälkeensä vuorossa oli presidentti Sukarnon tytär Megawati, jonka puolue tunnettiin nyt nimellä PDI-P (Partai Demokrasi Indonesia Perjuangan). Hänenkin valtakautensa jäi lyhyeksi. Vuonna 2004 presidentiksi nousi armeijan entinen kenraali Susilo Bambang Yudhoyono, joka toimi presidenttinä kaksi kautta. Hänen aikaan ympäristöjärjestöt toimivat yhteistyössä ympäristöministeriön kanssa mutta olivat usein huonoissa väleissä metsäministeriön kanssa. Kun presidentti Jokowi aloitti vuonna 2015, kansalaisjärjestöt riemuitsivat, sillä monet olivat toimineet hänen tukijoukoissaan vaalikampanjan aikana. Osa aktivisteista siirtyi presidentin kansliaan tai hänen neuvonantajikseen.

Presidentti Jokowi yhdisti metsä- ja ympäristöministeriön vuonna 2015, mikä aiheutti kansalaisjärjestöille uuden ongelman. Metsäministeriö oli perinteisesti edistänyt metsäyritysten toimintaa haavoittuvillakin alueilla, ja sitä oli pidetty erittäin korruptoituneena. Se oli monesti ollut myös napit vastakkain sekä ympäristöjärjestöjen että ympäristöministeriön kanssa. Aika näyttää, minkälaisia suhteita ympäristöjärjestöt luovat uuteen ministeriöön. Uudistuksia on tehty, mutta samalla jännitteet eri osapuolten välillä ovat kasvaneet. Toisaalta armeijan ja muiden tahojen kanssa on täytynyt tehdä kompromisseja vallan tasapainon säilyttämiseksi.

Indonesian valtion ja kansalaisjärjestöjen väliset suhteet ovat eläneet poliittisen tilanteen mukaan.⁵⁴ Kansalaisjärjestöt, jotka alkuaikoina olivat riippuvaisia valtion tuesta ja suojeluksesta, eivät ole vielä kukaan täysin irrottautuneet valtion toimijoista. Toisaalta ne ovat esittäneet kritiikkiä ja luoneet tilaa demokratialle. Vuosina 1970–1998 monet kansalaisjärjestöt välttivät olemasta poliittisesti kriittisiä. Sen sijaan vuoden 1980 jälkeen ympäristöjärjestöistä tuli kritiikin kanavia yhteiskunnassa. Ympäristöjärjestöt olivat jo tuolloin jakautuneita erityyppisiin toimijoihin. Muutosta ajavat järjestöt olivat harvinaisia, koska se oli myös vaarallista. Tästä huolimatta esimerkiksi Walhi muuttui yhä kriittisemmäksi 1980-luvun lopulta lähtien ja erityisesti vuoden 1998 jälkeen. Tämä johtui opiskelijaliikkeen radikalisoitumisesta ja ainakin osin Walhin

kansainvälisestä verkostoitumisesta vuoden 1980-luvun lopulla ja erityisesti 2000-luvulla.

Monet tutkijat ovat todenneet, ettei Indonesian kansalaisyhteiskunta ole kyennyt vahvistamaan demokratisoitumista merkittävästi. Vanhat vallan kuviot, korruptoituneisuus ja lojaalisuus-suhteet läpäisevät kansalaisyhteiskunnan ja valtion välisiä suhteita edelleen.⁵⁵ Sanan- ja toiminnanvapautta kaventavat ryhmät ovat jälleen vahvistuneet viime vuosina. Jotkin ääri-islamistiset ryhmät ovat olleet epämääräisten tahojen masinoimia liikkeitä, ja samaan aikaan uudet, tiukempaa islamin tulkintaa vaativat liikkeet ovat voimistuneet. Islamilaiset liikkeet ovat kohdistaneet kritiikkinsä muun muassa kiinalaistaustaisten liikemiesten ja armeijan talous-eliitin suuntaan. Liikkeet linkittyvät myös uusiin uskonnollista ideologiaa painottaviin poliittisiin puolueisiin ja saattavat saada liikkeelle isojakin määriä ihmisiä. Populistiset liikkeet vetoavat maaseudun köyhiin ja urbaaniin keskiluokkaan, jotka molemmat yrittävät päästä parempaan taloudelliseen asemaan. Poliittinen toiminta voi kaikesta huolimatta olla edelleen vaarallista, ja se voidaan tuomita kommunistiseksi.⁵⁶

Kyse ei ole vain kansallisvaltion sisäisestä dynamiikasta vaan globalisaatiosta ja sen vaikutuksesta tähän dynamiikkaan.⁵⁷ Kansainväliset rahoittajat edistivät ”hyvää hallintoa” ja vallan hajauttamista keskusvaltaa alemmille hallintotasoille. Ne tukivat kansalaisjärjestöjä ja esimerkiksi alkuperäiskansaliikettä ja vaikuttivat näin voimakkaasti valtion ja kansalaisyhteiskunnan välisten (lojaalisuus)suhteiden muodostumiseen ja toisaalta joihinkin poliittisiin linjauksiin.

Kun kansalaisjärjestöaktiivit siirtyvät valtion instituutioihin, he tuovat nämä suhteet mukanaan. Verkostojensa avulla kansalaisjärjestöaktiivit ovat päässeet vaikuttamaan lakien luonnostelemiseen ja esimerkiksi maareformiin. Toisaalta aktivistit ovat voineet päätyä valtaeliitin jäseniksi, jolloin he ovat luopuneet periaatteistaan ja alkaneet tehdä kompromisseja. Suhteet ovat siis monimutkaisia ja poliittisille valtakuvioille alttiita.

13.

KANSALAISYHTEISKUNNAN MUODOSTUMINEN INDONESIASSA

1. Harvey 1976; Chatterjee 2004.
2. Nyman 2006, 21; Faqih 1999.
3. Hadiz & Dhakidae 2005, 8–9.
4. Beittinger-Lee 2009, 137.
5. Pancasila-nuorisoryhmä (Pemuda Pancasila) perustettiin presidentti Sukarnon ”ohjatun demokratian” aikana militantiksi lojaalisuusliikkeeksi, mutta presidentti Suharton kaudella se muuttui erittäin kommunistivastaiseksi liikkeeksi ja oikeutti olemassaolonsa *pancasilan* eli valtion virallisen ideologian puolustajana ja usein toimi ns. valtionvastaisia toimijoita vastaan ”palveluksena” vallanpitäjille. Sen jäsenet ovat osin paikallisia pomoja, joilla saattaa olla rikostusta tai yhteyksiä rikollisiin. (Ryter 2001.)
6. Wilson 2010; Savitri & Adryanti 2018.
7. Krohn-Hansen & Nustad 2005, 12; Trouillot 2001.
8. Fasih 1996.
9. Barth 1993. Tässä teoriassa ei kritiikin mukaan huomioitu ihmisten järjestäytymistä.
10. Geertz 1980.
11. Anderson 2007.
12. Pemberton 1994.
13. Antlöv 1995.
14. Schulte ym. 2007, 8; Wilson 2015.
15. Kahn 1999, 95.
16. Crouch 1988, 163; Robison 1986.
17. Anderson 1992; Scott 1972.
18. Hadiz 2011. Indonesian armeijalla on erityinen rooli lojaalisuussuhteiden muodostumisessa, ja se on ottanut roolin, jonka kautta se osallistuu politiikkaan (*dwifungsi*).
19. Aspinall 2005, 22.
20. Hefner 1990, 211–212.
21. *Pancasila* on edelleen Indonesian valtion virallinen ideologia, joka kaikkien ihmisten ja järjestöjen pitää tunnustaa perusideologiakseen. Siinä on viisi peruspilaria: (1) usko yhteen Jumalaan, (2) oikeudenmukainen ja humaani sivilisaatio, (3) yhtenäinen Indonesia, (4) demokratia, jota johtaa kansan edustusto, ja (5) sosiaalinen oikeudenmukaisuus kaikille ihmisille.
22. Pemberton 1994.
23. Aspinall 2005, 21–26.
24. Nyman 2006, 51.
25. Hadiwinata 1999, 15; Aspinall 2005, 87–88. LSM ei ole ainoa indonesialainen nimitys kansalaisjärjestöille; jo 2000-luvulla niitä kutsuttiin myös muun muassa hallituksesta irrallisiksi järjestöiksi (ORNOP).

26. Tämä kappale perustuu havaintoihini Gadjah Mada -yliopistossa, jossa opiskelin lukuvuonna 1995–1996. Osallistuin muslimiopiskelijajärjestöjen toimintaan ja seurasin muiden opiskelijaliikkeiden järjestäytymistä. Jälkimmäiset toimivat maan alla poliittisen tilanteen takia.
27. Hadiz 2011, 22.
28. Lounela 2001.
29. Aspinall 2005, 21.
30. Nomura 2007, 500–501.
31. Aspinall 2005, 95; Robison & Hadiz 2004.
32. Aditjondro, sit. Nyman 2006, 190.
33. Ks. myös James Fergusonin (2006) tutkimus globalisaatiosta ja kansalaisyhteiskunnan ja valtion muodostumisesta Etelä-Afrikassa.
34. Lounela 2001.
35. Mt.
36. Mallarangeng & van Tuijl 2004.
37. Crawford 2003, 150.
38. Vuonna 2001 hankkeen budjetti oli 6,3 miljoonaa Yhdysvaltain dollaria ja tukea annettiin 63 projektille. Suurimmat summat menivät valtion instituutioiden hankkeita tukeviin projekteihin, ja rahat tulivat eri mailta ja järjestöiltä. Myös kansalaisjärjestöjä tuettiin suurilla summilla, mutta hankkeet keskityivät alueellisen autonomian tukemiseen (Crawford 2003, 154). Valtaapitävät yritykset ja valtion edustajat enimmäkseen vahvistivat valta-asemiaan foorumeiden kautta, mutta heikommat osapuolet (maatyöläiset ja kansalaisjärjestöt) tulivat päätöksenteossa lopulta harvoin todella kuulluiksi (Lounela 2009).
39. Marko Ulvilan haastattelu 6.4.2018.
40. Kuvaja ym. 1998; Lounela 1999; Miettinen & Selin 1999.
41. Lounela 1999.
42. Ganie-Rochman & Achwan 2005, 211.
43. Otto Miettinen, sähköpostikeskustelu 6.4.2018.
44. Ks. esim. *Kaleva* 7.1.2004.
45. Törnquist 2013, 28.
46. Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 22 Tahun 1999 Tentang Pemerintahan Daerah (laki 22/1999 alueitten autonomiasta); Undang-Undang Republik Indonesia Nomor 25 Tahun 1999 Perimbangan Keuangan di Antara Pemerintah Pusat dan Daerah (laki 25/2001 rahoituksen tasapainosta alue- ja keskushallinnon välillä).
47. Hadiz 2011, 23, 28–29. Myöhemmin lakeja muutettiin uudelleen ja valtaa keskitettiin jälleen keskushallinnolle.
48. Lounela 2015; Aspinall 2005.
49. Ks. Indonesia Friends of the Earth Indonesia / Wahana Lingkungan Hidup Indonesia.
50. Ks. Aliansi Masyarakat Adat Nusantara (AMAN): Indigenous Peoples Alliance of the Archipelago.
51. Ks. Lounela 2009.
52. Henry Saragihin haastattelu 29.5.2013.
53. Iqbal & Arumingtyas 2018.
54. Schulte ym. 2007.
55. Mt.
56. Savitri & Adriyanti 2018.
57. Ferguson 2006.